

УДК 82.091

Василь Кучер(Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний
інститут імені Тараса Шевченка)**СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗАКРИТОГО ТОПОСУ
В РОМАНАХ-АНТИУТОПІЯХ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Аналізується одна з базисних констант романів-антиутопій – закритий топос як символ особливого типу світосприйняття. Розглядається закритість місця дії у зв'язку із часовими ознаками. На прикладі сюжетів романів-антиутопій характеризуються символи, зумовлені просторовою обмеженістю життя людини.

Ключові слова: Д. Орвел, О. Хакслі, топос, символ, простір, антиутопія, образ.

Місце дії в творі – важлива сторона того образу світу, який прагне створити автор. Острів як місце дії належить до архетипних локусів світової літератури, а в ширшому значенні – культури. Типологічна схожість сюжетного простору антиутопій очевидна. Держава захищає себе від будь-якого впливу ззовні. Символи, зумовлені закритим топосом у романах „1984” Дж. Орвела, „Дивний новий світ” О. Хакслі та „Сонячна машина” В. Винниченка, мають особливе значення. Конфлікт особистості із суспільством відбувається в закритому місці. Цей конфлікт має не тільки драматичний, а дуже часто й трагічний характер. Символічне значення просторової обмеженості приватного життя полягає в тому, що антиутопія в такий спосіб застерігає від тих трагічних колізій, які матимуть місце в майбутньому.

Аналіз простору антиутопії та утопії актуальний для цілого ряду гуманітарних наук, починаючи з практики та теорії перекладу та закінчуючи культурологією та філософією. Серед літературознавчих праць про просторові та часові рамки антиутопії – стаття Н.Г. Добринської „Антиутопія: простір держави та простір особистості.” Використовуючи методику типологічного аналізу романів-антиутопій, А.Ф. Любимова в праці „Жанр антиутопії в ХХ столітті: змістові та поетологічні аспекти” досліджує хронотоп російських та англійських романів-антиутопій ХХ століття. Т. Денисова виділяє замкнутість простору як один із аспектів закритої системи прийомів, якими користувалися письменники, створюючи ідеальну реальність. Семіотичний простір утопії аналізує М. Шадурський у монографії „Літературна утопія від Мора до Хакслі: проблеми жанрової поетики та семіосфери.”

У дослідженні проаналізуємо праці вітчизняних та зарубіжних

науковців, що стосуються вивчення символів, які виникають унаслідок обмеженості людської свободи в романах-антиутопіях. Слід відзначити, що, незважаючи на численні публікації з означеної тематики, дослідження топосу антиутопій не завершено. Для того, щоб проаналізувати символічне значення закритого простору в романах-антиутопіях, розглянемо романи „Чудовий новий світ” (1932 р.) О. Хакслі, „1984” (1949 р.) Дж. Орвела, а також „Сонячна машина” (1929) В. Винниченка.

Однією з базисних констант утопічних творів є топос. Топос – обов’язковий елемент просторової організації утопічних творів. Дійсність у романах-утопіях розглядається як неприйнятна для проектів ідеального устрою, з цією метою письменники-утопісти створюють ідеальний соціальний устрій в місцях, які не зовсім для цього відходять. За словами Ф. Аїнса, „...вершина, гори, пустеля – ці архетипні локуси, що завдяки своїм особливостям створюють можливість для побудови ідеального простору утопії” (*тут і далі переклад російськомовних цитат наш. – В.К.*) [4, с. 47]. Давньогрецьке слово „paradis” означає місце, закрите зусібіч. Топос літературної утопії показує особливий тип світосприйняття, в якому художній експеримент максимально насичений ідеями, що сприяє вираженню авторської позиції.

Топос острова в утопічній моделі світу перетворюється в символ стіни, яку не можна подолати в антиутопії. Проникнення в замкнутий простір чи вихід із цього простору, що виступає місцем дії літературної антиутопії, досить важке, так само як неможливі спроби будь-якого реформування в тому місці, де відбувається дія антиутопії.

Простір та час художнього твору – важлива сторона образу світу, який створює автор. Підкреслюючи значення взаємозв’язку просторових та часових відношень, М. Бахтін уводить у теорію літератури термін „хронотоп”. Хронотоп антиутопії закритий. Щодо часово-просторових співвідношень у романах-антиутопіях, то ці поняття знаходяться в нерозривній єдності. Це підтверджує М.М. Бахтін: „Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом” [1, с. 107]. Проте В. Лінецький стверджує протилежне: „Відсутній на рівні тексту хронос знаходиться на зовсім іншому рівні, а саме на рівні тексту” [1, с. 107]. Орієнтуючись на утопію, антиутопія звертає увагу на місце, небезпечне для життя людини як особистості.

Держава захищає себе від будь-якого стороннього впливу. Так, для прикладу, в романі Дж. Орвела „1984” постійно воюючі між собою держави Океанія, Євразія та Остазія відділені одна від одної не лише кордонами, але й ненавистю як психологічним бар’єром. У романі „Сонячна машина” В. Винниченка Берлін, в якому відбуваються основні події, ізольований від світу мурами. В антиутопії місце дії належить, як писав І. Шайтанов у статті про Є. Замятіна, не до світу географії, а до художнього світу. Це судження справедливе і у випадку конкретизації топосу, як-от у О. Хакслі – Лондон. Все одно це „топос в

собі, замкнутий, суцільний, що характеризує реальність не так, як частина дає уявлення про ціле, а як модель – в рисах основних, збільшених” [9, с. 38].

Замкнутість соціального і приватного простору життя героїв підкреслюється мотивом стеження. Дж. Орвел у романі „1984” показав таку систему шпіонажу та стеження, за якої і без того стиснутий просторовий світ житла людини зменшується до розмірів тюремної клітки. Монітор, приймач і передавач одночасно роблять людину полоненою Поліції Думок. Герой роману Вінстон Сміт веде щоденник, ховаючись від монітора в неглибокій ніші, що не потрапляє в поле зору спостерігачів. Руді Штор у „Сонячній машині” В. Винниченка постійно проводить час у своїй лабораторії, ховаючись від сторонніх очей, розробляє винахід – Сонячну машину.

Тотальне стеження позбавляє людину відчуття захищеності, простір її буття не дає відчуття комфорту. В тимчасовому сховищі Вінстона та Джулії назавжди поселилася тривога: вбога кімната брудна, з-за панелі виглядає миша, закохані бояться, що їх видасть запах кави, яку вони готують. Невже, думає Вінстон, був час, коли можна було „любити один одного, коли захочеться, говорити, про що захочеться, і ... слухати мирний шум вулиці” [6, с. 111].

Характеристика простору в антиутопічному світі пов’язана з акцентуванням головного його протиріччя: всі зовнішні обставини ворожі для особистості. Тому простір, відштовхуючи героя, не зігріває його: це і брудні комунальні квартири в Орвела, і зруйновані вулиці Берліна у Винниченка. Герой О. Хакслі персоніфікує простір. Коли руйнується звичний для героїв стереотип топосу існування, де „вічна весна, небес голубизна”, і на мить відкривається образ природи: „вітряна пустеля ночі, чорна, що здіймається знизу вода в піні, блідий образ місяця серед хмар, що рухаються” [7, с. 52].

Віра в абсолютне значення властивостей власної цивілізації знецінює час. Час припиняє рух. Всі зміни в антиутопії не мають якісного значення, людина живе „в китові”, за висловом Дж. Орвела: „Хай ззовні вирує ураган, що розбиває вщерть усі лінкори світу, – сюди доходить лише слабке ехо. Навіть рухи самого кита для того, хто перебуває всередині, залишаться ледве відчутними” [6, с. 178]. Адже всякі зміни – загроза для стабільності, а антиутопічна держава за всяку ціну намагається зберегти усталений порядок, нехтуючи не тільки історичними уроками, але й самою історією. Парадокс історії, що зупинилася, стосується як утопії, так і антиутопії. В антиутопії людей насиллям переконують у досягнутих ідеалах. Потужна поліцейська та ідеологічна машина придушє будь-які прояви інакодумства.

Дж. Орвел у романі „1984” показав діяльність Міністерства Правди, в якому працює Вінстон Сміт, як всесильної структури, що оберігає антиутопічний топос із всіма його державними міфами, навіть не нехтуючи поверненням до архаїчної космогонії: „Що таке зірки?.. Всього лише частинки вогню в декількох кілометрах від нас. Ми повністю можемо дійти до них, якщо захочемо. А можемо і загасити їх.

Земля – центр Всесвіту. Сонце та зорі обертаються навколо нас” [6, с. 195]. В антиутопії людина знаходиться в світі порушених часових та просторових координат: теперішнє є справжньою самоціллю, воно не рухається, минуле пристосовується до подій теперішнього. Образ майбутнього також формується за допомогою пресингу: „Якщо ти хочеш уявити образ прийдешнього, уяви чобіт, що стає на обличчя людини – стає назавжди” [6, с. 197].

Дія відбувається в замкнутому просторі, переважно цим простором є місто. Так, у романах „1984” Дж. Орвела та „Дивний новий світ” О. Хакслі основні події відбуваються в Лондоні. Ідеї рівності всіх громадян основні. Суть уніфікованості всіх громадян демонструє головний герой Вінстон Сміт у своєму щоденнику: „...від епохи однакових, епохи самотніх, від епохи Старшого Брата, від епохи дводумства – привіт” [6, с. 197].

Час матеріалізується в побуті. Вінстона Сміта притягують старовинні речі, адже він сам ніби „випав” зі своєї епохи. Антикварний магазинчик вражає його магією непотребу: лакованих сигаретниць, брошок. Серед них він знаходить шматок скла. В середині цього скла – червона троянда, яка символізує серце. Цей символ кохання виявився беззахисним перед людьми в чорній формі: „Кусочок коралу, маленька червоняста зірочка, ніби цукрова трояндочка з торту, покотився по долівці” [6, с. 197].

Незважаючи на замкнутість місця дії антиутопії, її сюжет наповнений асоціаціями, що складають невід’ємну частину розповідної манери автора. Асоціативний план пов’язує історичні часи та простори. Пряме поєднання реального й умовного часів у межах одного епізоду, однієї свідомості людини, відповідає історичним головоломкам антиутопії, де „весь світ, об’єктивно існуючий, не втрачаючий своєї об’єктивності, зображений із предметною зумовленістю, стає величезною метафорою свідомості, як ніби розігрують його фантазмагорію” [9, с. 39].

Однією з найбільш наближених до сучасної історії вважають антиутопію Дж. Орвела „1984”. Письменник, що покинув аристократичні кола із самого свого народження, став „втікачем із табору переможців” [8, с. 118]. В. Чаликова, відома дослідниця творчості Дж. Орвела, називає його роман „результатом не лише дослідницької позиції, жертв, бажання взяти все на себе і на власному досвіді пережити великі трагедії століття: економічну депресію, фашизм, війну, тюрму” [8, с. 118], але й результатом безперервного жорстокого експерименту над самим собою. Сюжетні реалії роману „1984” мають символічну основу: читачі впізнавали Лондон після війни, кабінет на Бі-бі-сі під номером 101, джин „Вікторія”. Історична правда відкривається і вітчизняним читачам: суспільство часів сталінізму, з його стеженнями, партійним диктатом. Сцени допитів у романі „1984” цілком співзвучні з розповідями В. Шаламова: „Від кожного вимагали зізнань у довгому списку злочинів – шпіонажі, саботажі і т. п. Зізнання було формальністю, справжнім був жах” [6,

с. 175]. Дж. Орвел зображав ті режими, які спровокували цілий ряд історичних катаклізмів, поряд із ними стоїть і фашизм.

Антиутопія зображувала трагедію людини в суспільстві, зробила це в традиціях жанру, логічно моделюючого дійсність, де людину перетворено в „знаряддя безособового актуального часового процесу” [2, с. 222]. В гуманістичній філософії ХХ століття є застереження від підміни людських цінностей у ході історичного розвитку: „Людина залишається особистістю, образом Божим, не перетворюється на засіб безособистісного життєвого та суспільного процесу лише в тому випадку, коли вона є точкою дотику двох світів, вічного і тимчасового, якщо вона не лише діє в часі, але й сприймає вічність” [2, с. 222].

Утопісти доводили можливість існування Райського міста в земних умовах. Для того, щоб жити в цьому місті, зовсім не треба було вмирати. Можливість створення такого міста надавалась самій людині. Не заперечуючи цей тип життя, утопічна думка використовує патерни віддаленості та ізоляваності міста. Рай антиутопії – це не втрата сприятливого для проживання місця, а набуття небезпечного для життя простору. Життя в антиутопічному раї характеризується відсутністю особистого вибору, адже цей рай неможливо залишити. Його жителі приречені на довічний термін за гарних умов. Схожість із тюремною камерою має інтер’єр житла держави-антиутопії. Вмонтовані камери стеження – телеекрани – придушують будь-які прояви індивідуальності, дозволяють перейменувати смерть особистості в райське життя в умовах тотальної регламентації.

Оскільки художній простір антиутопії передбачає тісний генеалогічний зв’язок з іншими жанрами, то критеріями визначення топосу можуть бути визнані такі:

- 1) елементи ландшафту (природні, штучні, живі), як такі, що характеризують зовнішню форму художнього простору;
- 2) елементи пейзажу та ландшафту, які функціонують як засіб впливу на його жителів для визначення якісної оцінки простору;
- 3) центр, периферія, кордони.

„Своєрідний словник будь-якої національної культури і релігії – символи – відкривають нам змістове ядро літературного тексту” [5, с. 56]. Очевидно, що символами простору держави антиутопії є стіна чи паркан, острів чи місто, круг або квадрат. Особливого значення набуває мотив прозорості – проникнення держави в приватне життя.

Особистий простір героя антиутопії (на відміну від простору держави й антидержави) може бути характеризований:

- 1) більш компактно (покинутий маяк для Джона Дикона („Brave New World”), кімната містера Чарінгтона для Вінстона та Джулії в „1984”);
- 2) природно (галявина для Вінстона та Джулії в „1984”);
- 3) більш метафізично.

Інтер’єр та наповнення особистого простору можна поділити на 3 групи символічних образів: природа, історичні цінності та сім’я.

Особистий простір героя антиутопії заповнено елементами інтер'єру, які розглядаються як символи сім'ї, рідного дому. Найархаїчніший з них – камін. Окрім того, вогнище – найритуальніше місце. Біля вогнища готується ритуальна їжа. Так, Джулія, прийшовши в кімнату над магазином містера Чарінгтона, ставить на вогонь воду для приготування кави („1984”). Особлива організація місця дії антиутопії важлива тим, що допомагає „оголити трагедію людини” [4, с. 38].

На фоні тоталітарного суспільства зображується інша важлива проблема – кохання людини. Кохання та природа не приймаються топосом, в якому відбуваються події в романах-антиутопіях. Як відзначають І. Похвищева та В. Гладышев, „Найбільш важлива проблема, поставлена у відомих антиутопіях ХХ ст. – це кохання і його доля в тоталітарному суспільстві, оскільки саме кохання є найінтимнішою сферою життя людини, і втручання в нього держави яскраво свідчить про свавілля влади” [3, с. 16]. В державі заохочуються хаотичні зв'язки, тому що тоталітарна держава боїться справжніх почуттів, адже справжні почуття спроможні зробити людину непокірною та сильною, такою що може вести боротьбу та відстоювати свої почуття. Через це кохання вважається таким почуттям, якого варто соромитись. Бар'єр страху бути покараним за непокірність долається, а доказом штучності тоталітарних ідей стає кохання між чоловіком і жінкою.

Сюжетні реалії антиутопії мають символічну основу. Ця символіка зумовлюється насамперед замкнутістю місця дії. Символи, які з'являються внаслідок обмеженості особистого простору жителя держави-антиутопії, можна розглядати як прямі асоціації з тими соціальним формациям, які спочатку були задумані як деякий соціальний ідеал, а насправді ґрунтувалися на жорстокості та пригніченні однієї людини іншою. Такими політико-державними утвореннями можна назвати фашизм та соціалізм. В основі цих романів було розкриття тих соціально-негативних механізмів, які відбувалися в Радянському Союзі. Українські письменники В. Винниченко, М. Хвильовий, В. Підмогильний та англійський Дж. Орвел були серед перших, хто застерігав людство перед утопічними ідеалами. В цей же час виникають романи, в яких символи обмеженого топосу стосуються ще одного соціально-державного напрямку – фашизму.

1. *Бахтин М.М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. *Бердяев Н.* Философия свободного духа / Н. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
3. *Гладышев В.* В тоталитарном обществе любовь бессильна: Роман Д. Оруэлла „1984” / В. Гладышев, И. Похвищева // Русская словесность. – 1988. – № 1. – С. 15–18.
4. *Любимова А.Ф.* Время и пространство антиутопии / А.Ф. Любимова // Проблемы метода и поэтики в зарубежной литературе XIX-XX вв. – Пермь : Изд-во ПГУ, 1993. – С. 35–47.

5. Новикова М.А. Символика в художественном тексте. Символика пространства (на материале „Вечеров на хуторе близ Диканьки” Н.В. Гоголя и их английских переводов) : учеб. пособие / М.А. Новикова, И.Н. Шама. – Запорожье : СП „Верже”, 1996. – 172 с.
6. Оруэлл Д. „1984” и эссе разных лет / Д. Оруэлл. – М. : Прогресс, 1989. – 384 с.
7. Хаксли О. О дивный новый мир./ О. Хаксли. – М. : Прогресс, 1989 – 200 с.
8. Чаликова В. Неизвестный Оруэлл / В. Чаликова, В. Недошивин // Иностран. лит. – 1992. – № 2. – С. 113-118.
9. Шайтанов И. Мастер / И. Шайтанов // Вопросы литературы. – 1988. – № 12. – С. 32–39.

Аннотация

Анализируется одна из базисных констант романов-антиутопий – закрытый топос как символ особенного типа мировосприятия. Рассматривается закрытость места действия в связи с часовыми признаками. На примере сюжетов социально-утопических романов характеризуются символы, обусловленные пространственной ограниченностью человеческой жизни.

Ключевые слова: Д. Оруэлл, О. Хаксли, топос, символ, пространство, антиутопия, образ.

Summary

The article analyses one of the anti-utopian basic constants – closed space, as the special outlook symbol, reviews closed scene in connection with time features and also on the example of anti-utopia plot characterizes symbols which are created by space limits of human life.

Key words: G. Orwell, O. Huxley, topos, symbol, space, anti-utopia, image.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.